

Ordförande: direktör *Stig Svensson*

Inledare: professor *Gösta Rehn*, Stockholms universitet

Deltagare i debatten: docent *Karl-Olof Faxén*, ekon lic *Bertil Lindström*, civilekonom *Siv Gustafsson*, professor *Gösta Rehn*.

GÖSTA REHN

Flexitid och flexliv

För närvarande är det väl ungefär en tredjedel av de ungdomar som uppnått myndig ålder som fortsätter att studera på universitet och högskolor. De gör det till största delen på statens bekostnad. Cirka två tredjedelar av ungdomarna i åldrarna strax därunder går i gymnasie-skolan, också till stor del på statens bekostnad. Allt fler studerar och allt dyrare blir det för samhället.

Dessa ungdomar kommer i stort sett att tillhöra den övre hälften i inkomstskalan där deras föräldrar till övervägande delen redan befinner sig. Det är de fattigare skattebetalarna som reallt finansierar en stor del av den övre halvans privilegium att få studera. Såvitt jag förstår är det bara en tidsfråga innan de förra börjar fråga sig om det inte också vore trevligt för dem att kunna få några års ledighet från arbetet för att på statens bekostnad bedriva studier. Faktiskt gjordes det av en LO-kommitté — LOVUX 1 — redan 1968, och saken ligger väl i någon mån bakom även de förslag som nyligen kom från SVUX, FÖVUX och KAMU.

Vi måste ma o emotse en kraftig ökning av kraven på mer vuxenutbildning, återkommande utbildning och annat sådant. Det kommer att kosta en hel del. För att vi ska klara dessa kostnader så smärtfritt som möjligt är det viktigt att utarbeta system som innebär att största möjliga del av de därmed följande bort-

fallen av livsarbetstid sker i sådana former att de minskar mera improduktiva former av sysselsättningsbortfall, alltså medverkar till att hålla nere både den synliga, den dolda och den partiella arbetslösheten, och hålla uppe möjligheterna för så många som möjligt att gå ut på arbetsmarknaden när de så vill och kan, när detta än inträffar.

Vi arbetar f n kanske cirka 75 000 timmar per "normalliv", men den siffran kommer väl liksom hittills under senare decennier att minskas allteftersom levnads- och inkomstnivån stiger. Det vore kanske idé att något fundera över hur denna arbetstidsförkortning ska tas ut.

Vi vet ju hur det varit. Plötsligt är det någon grupp, t ex ett politiskt parti, som tycker att det skulle löna sig att göra ett utspel på pensionsålderssidan. En annan grupp gör en politisk satsning på förkortning av dags- och veckoarbetstiden. Andra för fram tanken att man då och då under arbetslivets gång borde ha ledigt för studier, alltså den faktor jag startade med att nämna. Så aktualiseras kravet på längre semester av löntagarorganisationerna till snart genomförande. Dessutom är det fortfarande många som anser att ungdomsutbildningen borde förlängas.

Allt detta görs nu utan att man på något övergripande sätt har tagit reda på hur alla dessa krav från olika påtryckningsgrupper, som var och en kan vara

tungan på vågen i vår jämviktsdemokrati, egentligen går ihop med alla olika medborgares olika önskemål. Vad vill *de* egentligen ha för fördelning mellan de olika arbetsledighetsformerna och vad vill de ha för avvägning mellan fritids- och inkomstökningar? När folk upptäcker alla de förmåner som har staplats på varandra — förmåner som de själva får vara med om att betala på olika sätt — så kanske de börjar tycka att de olika påtryckningsgruppernas krav borde ha varit bättre samordnade.

Men även om de hade varit idealiskt samordnade, alltså även om man genom några fenomenala utredningar hade lyckats utrona vad som vore genomsnittsönskemålet ifråga om livsarbetstidens respektive ledighetens fördelning på olika perioder och ändamål, så vore man ju ändå långt ifrån att möta varje enskilds önskemål. Människor är ju lite olika. Standardiserade mallar passar bara en del.

Det finns bara en lösning på det problemet. Den består i att låta den enskilde bestämma själv om saken inom så breda marginaler som produktions- och finansieringssystemen rent tekniskt kan tåla. För ändamålet behöver samhället *dels* genomföra lagar som ger honom rätt att utnyttja alla de där långtgående nedkortningarna, som de olika påtryckningsgrupperna har gått in för — och kanske mer än så på en del ställen — men utan att tvinga honom att begagna dem fullt ut på varje punkt ifall han tycker det kostar för mycket, *dels* ordna den erforderliga bokförings- och finansieringsapparaten för inflationsskyddad och på andra sätt riskförsäkrad omfördelning av inkomst mellan olika perioder av hans liv. Helst bör han också kunna byta en förmån mot en annan, en ledighetsperiod mot en annan, så att han kan få det som han vill.

Traditionellt har det ju varit så på det här området, att man har stiftat en lag som säger att en viss likformig arbetstidsordning (pensionsålder, semesterlängd, veckoarbetstid) ska gälla generellt. Sedan har alla olika individer fått rätta sig därefter. En gång i tiden var det systemet rationellt. Det gällde att i ett fattigt samhälle i praktiken genomdriva och kontrollera ålydnaden av enkla minimiförbättringar. Den förhandlingsvagare parten ute i företagen kunde bara genom hård inbördes disciplin få lagar och avtal respekterade. Men nu bör vi kunna göra det möjligt för varje medborgare att mera efter eget skön be-

stämma hur han vill utnyttja alla de rättigheter som lagstiftarna ordnar åt honom.

Observera att en reform som är *dispositiv*, som man därför kan räkna med att inte alla kommer att utnyttja fullt ut, den kan drivas längre — till nytta och glädje för dem som önskar just det — därför att den faktiska belastningen på samhällsekonomin blir mindre än det teoretiska maximum.

När vi nu ser hur en stigande andel av de pengar vi tjänar ihop går till samhällsnyttigheter och inkomstomfördelning genom socialförsäkringar osv, så inträder något som brukar kallas för skattetrötthet, samtidigt som man inte är direkt trött på det som skatterna ska åstadkomma åt en. Denna skattetrötthet blir naturligtvis särskilt intensiv i situationer då man är utsatt för påfrestningar av ett eller annat slag, då man alltså behöver ett likviditetstillskott. Just då blir man särskilt irriterad över avsaknaden av en del av de pengar som man kunde ha haft om man finge vara i fred för den där staten, som envisas med att ge en pensioner, utbildningsmöjligheter, semester osv. Kanske man tycker att tillsammantaget eller på den ena eller andra punkten går det där längre än man själv är intresserad av. Vi behöver skapa säkerhetsventiler, möjligheter att låta på trycket, alltså ge den enskilde en möjlighet att ta ut ett likviditetstillskott ur den stora försäkringsapparaten just när han känner att han behöver det särskilt väl.

Jag är medveten om att detta betyder ytterligare någon ökning av den *löpande* betalningsströmmen från den enskilde till den gemensamma kassan, men jag tror att ett skatte- och avgiftstryck som man till en del kan manövrera med själv och alltså låta på när man så vill, ändå blir mera tolerabelt.

I många fall kan man ju — om man klarar de administrativa skärseldarna och kontrollerarna — även nu få ut likviditetstillskott, nämligen genom att påvisa att man faller under någon regel som ger rätt till det: arbetslös, sjuk, invalidiserad, "arbetsmarknadsinvalid", universitetsstudierande, muckande värnpliktig osv. Men det finns många situationer där man har behov av att bestämma själv utan att någon förmyndighet ska pröva ens fall, t ex när man (utan att vara arbetslös) vill ändra status på arbetsmarknaden genom att omskola sig till något annat eller flytta till en annan del av landet, ta ett lindrigare jobb

under åren före pensionen, eller överhuvudtaget när man vill förändra sin situation i sådana och många andra avseenden.

En stor del av de pengar som vi fortlöpande betalar in till stat och kommun i form av skatt (till vilken jag räknar alla obligatoriska avgifter till socialförsäkringarna) utgör i själva verket omflyttningar mellan olika perioder av den enskildes liv. Ändå måste vi, när vi vill ha ut vår del av denna omflyttning av våra egna pengar, underkasta oss kontroller av olika slag, utövade av administratörer, läkare, studieexaminatörer och andra. Det vore rimligt om man kunde få bestämma över *en del* av dessa pengar alldeles själv, inom vissa ramar så att inte försäkrings- och socialsyftena omintetgjordes, men på ett obyråkratiskt sätt.

Nu kan vi observera en egendomlighet i det existerande komplexet av olika tvångssparanden: när man *inte* har sparat något i förväg, då har man redan stor självbestämmanderätt över när, var hur och hur mycket man ska ta ut. Det gäller särskilt ifråga om de studiesociala medlen. Har bara ens förståndiga föräldrar under mer eller mindre entusiastisk medverkan av ens egen skolduktighet hjälpt en över inträdeströskeln får man i mycket vidsträckt omfattning efter eget bestämmande ta ut både definitiva gåvor från samhället (undervisning à 3 000 till 30 000 kr pr år för universitetsstudierna i olika ämnen, plus gratis- och subventionsdelarna av studiemedlen) och krediter enligt studiemedelsordningen.

Men när man däremot verkligen har utfört det erforderliga tvångssparandet, dvs när ens arbetsgivare har innehållit en del av ens lön till ATP och semesterersättning, då är man i hög grad underkastad lagens och administratörernas förmynderskap. Man *måste* ta ut semesteren med ett visst antal dagar varje år om man överhuvudtaget vill få ut pengarna, och man är praktiskt taget tvungen att gå i pension vid en viss ålder. På den senare punkten finns visserligen en marginal för elastiska val, där man får välja mellan tidig men låg pension eller sen men hög pension. Men även den valfriheten är kringgärdad med byråkratiska staket och styrd av sociala påtryckningar.

Men differensen mellan pensions- och studiefinansieringssystemen ligger ju också i en annan dimension. När det gäller pensionerna registreras noga hur

mycket den enskilde årligen samlar på sitt individuella konto genom att vara med i ett system av obligatoriskt sparande. Det finns en noga formaliserad bokföring som visar hur mycket av hans årliga bruttoinkomst som samlas på hans konto i form av pensionspoäng. Men ifråga om den andra stora "socialförsäkringen", den varigenom alla inkomsttagare realt finansierar studier åt dem som kommit med bland förmånstagarna, har vi inte alls samma registreringsssystem, annat än för en del av kostnaderna, nämligen de återbetalningsskyldiga studiemedlen. Vore det inte rimligt om vi också här registrerade individuellt vad *alla* människor betalar för att somliga ska kunna använda en del av sitt vuxna liv till utbildning?

Till en början skulle vi då döpa om en del av det som nu kallas för arbetsgivaravgift till studieförsäkringsavgift. Slå ihop den med pensionsavgiften helt enkelt och registrera motsvarande "studiepoäng" i en extra kolumn på samma kort eller magnetband som ATP-poängen redan registreras på.

Därefter skulle var och en när som helst kunna fråga försäkringskassan hur många studiepoäng han har till godo. Dessa skulle han kunna ta loss när han vill, oberoende av sin tidigare studiestatus. Åtminstone vid uttag före en viss ålder (40—50?) finge man väl förutsätta att uttagen måste gälla äkta studier, men för dem som hade poäng kvar till senare år skulle man väl inte behöva vara så noga med den saken. Med hänsyn till att det för samhället är önskvärdare att den enskilde bättrar på sin utbildning och inte bara tar ledigt skulle måhända poängen få bli mindre värda i det senare fallet än i det förra, men jag har svårt att se hur vi kan försvara den nuvarande ordningen vari deras värde hela vägen är noll (= icke-registrering). Det må vara en diskussionsfråga av sekundär art om ett uttag som uppskjutes till pensionsåldern ska förvandlas till pensionspoäng eller helt eller delvis överlämnas i andra former.

När det gäller semesterförlängningen har både Metallindustriarbetareförbundet och Civilingenjörsföreningen föreslagit att den som så ville skulle få nådigt tillstånd av samhället att samla ihop den snart tillkommande femte semesterveckan från ett antal år för att göra långsemestrar av dem. Även detta kräver tydligen en form av individuell registrering av de rättigheter man samlat upp under en serie år, eventuellt från

flera arbetsplatser.

Mot den här bakgrunden förefaller det mej som om tiden snart skulle vara inne för ett allmänt och gemensamt system för registrering av alla dessa avgifter och andra betalningar för finansiering av olika perioder fria från arbete, en finansiering som delvis skulle få ske genom att den enskilde kunde dra på sitt konto enligt eget bedömande på basis av förenklade kriterier.

Vi skulle kunna kalla ett sådant system för en *allmän inkomstförsäkring med dragningsrätt*. I den mån man ville begagna dragningsrätten till studier skulle man få ta ut en viss totalsumma i förskott, vilken sedan avbetalades automatiskt genom medlemskapet i det allmänna och obligatoriska avgiftssystemet, så att man åtminstone intill en viss gräns slapp det individuella avbetalningsbesvär som är förknippat med nuvarande studiemedel. Småningom, och efter ackumulering av tillräckligt med positiva poäng, skulle man få ta ut medel för långsemestrar eller göra förtida pensionsuttag — partiella, temporära, eller definitiva. Ville man kompensera tidigare poänguttag genom förlängning av sin yrkesverksamhet ovanför sk normal pensionsålder (ett begrepp som i och för sig borde avskaffas) så skulle man vara välkommen att göra så vid vilken ålder som helst. (Vad är det för förmyndarmentalitet som betingat nuvarande regel att man inte får bättra på sin pension genom arbete efter 70 års ålder?)

Varför får en löntagare inte dra på sitt pensionskonto i ATP-systemet på samma sätt som egenföretagarna genom sin återlånerätt? Givetvis måste den löpande pensionsavgiften läggas högre i det ögonblick som systemet årligen skulle belastas med vissa förhandsuttag, återlån eller förskottsuttag för studier, men allt som den enskilde betalade in skulle ju ändå förr eller senare komma honom till godo så den konsekvensen borde inte hindra anordnandet av mera rättvisa och mera frihet än systemet hittills tillåtit.

I princip skulle som sagt den enskilde få begagna sina dragningsrätter på det sätt han själv bedömde som lämpligt. Men i praktiken är det klart att en dylik frihet inte kan bli obegränsad. Man kan t ex inte låta den enskilde ta ut så mycket för studier eller långledigheter att det inte blir något över till pensionen på gamla dar. Under tidiga år skulle bara uttag för studier, eventuellt också för omställningar på arbetsmarknaden även i andra former än omskolning, va-

ra tillgängliga. Men i den mån en viss form av uttag förklarats möjlig skulle den enskilde få bestämma själv om han ville begagna den, utan att fråga någon om lov.

Trots alla ekonomiskt, finansiellt och socialt betingade frihetsinskränkningar skulle vi i varje fall kunna ordna delvis kommunicerande kärl, istället för de vattentäta skott vi har mellan de olika systemen för närvarande. Varför kan man inte exempelvis få manövrera enligt eget bestämmande med den översta delen av sin pensionsrätt eller utbildningsrätt? Den delen skulle man då kunna använda till extra långsemestrar eller — om man hellre vill kalla det så — om temporär pensionering (enligt rekommendation av OECDs Arbetskraftskommitté). Jag tror att stigande krav på frihet och rättvisa kommer att driva oss i den riktningen. Så låt oss vara förutseende och göra den utvecklingen välövervägd.

För närvarande är många av våra sociala förmåner konstruerade på ett sådant sätt att de särskilt väl kan utnyttjas av dem som från början haft det väl förspänt. Jag har redan antytt att det förhåller sig så i fråga om utbildningen, men det gäller i själva verket även i fråga om pensionerna. De som har en stigande inkomstkurva får, tack vare 15-årsregeln, en mycket bättre pension än de som har en flack inkomstkurva. De som tillhör de översta inkomstgrupperna eller högstatusgrupperna i yrkesskalan lever mycket längre än de på den lägre skalan och får följaktligen glädje av pensionen under längre tid samtidigt som de tack vare långa studier betalar pensionsavgifter under kortare tid.

Om systemet görs om i den riktning som jag här har antytt, får man större möjligheter att se till att rättvisa så småningom skipas, eller åtminstone att utvecklingen inte går i motsatt riktning mot den jämlikhet som vi väl alla strävar efter. Till och med de som är emot jämlikhet med tanke på produktiviteten måste väl erkänna att det för närvarande finns många ojämlikheter som inte alls är produktiva. Man kan motivera vissa inkomstolikheter med att de skall driva fram särskilt kraftfulla, kompetenta, intensiva och effektiva insatser, men det finns mycket ojämlikhet som inte har den funktionen.

Jag har från början tryckt på de här inkomstfördelningsaspekterna därför att jag absolut vill gardera mig mot en invändning som ofta riktas mot de konkreta förslagen till ökad personlig frihet.

Invändningen skulle vara att systemet med de utbytbara dragningsrätterna skulle komma att utnyttjas främst av dem som minst behövde det. Dessa, vanligen folk med så god utbildning och samhällsposition att de lättast ser hur de ska begagna alla förmånsmöjligheter skulle skaffa sig nya ojämlikhetsskapande fördelar. Men om man från början lägger upp omkonstruktionen av inkomstförsäkringssystemet så att själva omläggningen innebär att en förut obefintlig rättighet ges åt dem som varit underprivilegierade — såsom i mitt förslag att införa en individuell poängregistrering av det som dessa hittills betalat utan att få någon egen reventy av det — kan det argumentet inte gärna hållas. Själva den grundläggande åtgärden blir direkt inkomstutjämnande och jämlikhetsfrämjande.

Rättvisemotivet och valfrihetsmotivet är alltså parallellkopplade i förslaget om en allmän inkomstförsäkring med dragningsrätt. Sedan finns det självständiga motiv för tanken att främja den individuella valfriheten även om det kostar en del. På en del områden av samhällslivet finns f n tendenser till en marsch på "vägen till träldom" — om också i en annan mening än vad Hayek åsyftade — framlockad av i och för sig mycket anständiga anledningar. Fackföreningsrörelsen kan tack vare löntagarnas starka förhandlingsposition i den nästan fulla sysselsättningens samhälle genomdriva gamla goda krav på trygghet och säkerhet. Arbetsgivarna har nog i själva verket inte så mycket emot dessa krav även om de verkar lite motsträviga av gammal vana; ty ju fler anordningar som bidrar till en stabil arbetsstyrka i det enskilda företaget, desto förmånligare ser det ut att bli för arbetsgivarna själva. De har ju stort besvär av överrörlighet under full sysselsättning. Skulle den situationen så småningom uppstå att folk inte törs röra på sig därför att de är rädda för att bli av med de garantier och förmåner som förvärvats med lång tjänst i det företag där man en gång blivit anställd, då tror arbetsgivarna att de har gjort någonting som är bra för dem själva.

Jag är emellertid rädd för att båda parter håller på att binda ris åt egen rygg genom denna halvt omedvetna oheliga allians mellan arbetsgivarna och fackföreningsrörelsen. För att undvika trålbundenhetseffekten och så att säga helga alliansen bör man jämsides med dessa i och för sig rimliga trygghets-

och säkerhetsreformer också öka den enskildes möjligheter att slå sig loss. När han tycker att det börjar bli för tråligt i det arbete som han har, skall han kunna ge sig iväg därifrån. Han bör därför ha möjlighet att ta loss medel ur den allmänna inkomstförsäkringen för utbildning, för ledighet för en flyttning osv, utan att behöva fråga någon om lov. Jag tror alltså att vi måste motverka tendensen till ett överstabil samhälle, där den enskilde inte törs röra på sig, därför att så mycket av hans säkerhet och trygghet är beroende av att han stannar där han är. Samtidigt som vi bygger upp tryggheterna, måste vi ge människorna möjligheter att ta sig ur tryggheternas element av bindning till en given arbetsplats. (Jag är klar över att det här är en synpunkt som gäller mindre i Sverige än i en del andra länder. Men tendensen finns också här.)

Lycligtvis finns det vissa spontana tendenser även i frihetens och flexibilitetens riktning. Det finns ju många som (i regel dock bara under några år av sitt liv) kan känna sig så säkra om sin attraktivitet på arbetsmarknaden att de kan nonchalera krav på att hålla sig till sin arbetsplats för att bygga upp sysselsättnings säkerhet åt sig. (Det tråkiga är bara att denna frihet är ganska ojämnt fördelad.) Själva den fortskridande nedsättningen av livsarbets tiden skapar rent matematiskt ett stigande utrymme för personliga variationer, och otvivelaktigt kommer många att utnyttja de möjligheterna. Får man kortare vecko- eller dagarbetstid så kommer många att finna utrymme för extraknäck t ex. Med sänkt pensionsålder och stigande pensioner blir det en del som begär att få utnyttja dem fritt medan de tror sig ha mera glädje av ledighet eller pengar än när de blir så gamla att de inte orkar utnyttja någongondera osv. Stigande realinkomst- och utbildningsnivå kommer säkerligen att verka i riktning mot ökade krav på personlig flexibilitet i livet. Det kravet är inte en teoretikers påhitt utan en utvecklingstendens som ligger i samhällsutvecklingens egen logik.

Det är nu bara det att frihetsmöjligheterna är ojämnt fördelade mellan människorna. Vad jag talar för är inte minst att man ska se till så att frihetskraven blir genomslagskraftiga på ett jämlikt sätt.

Man kan också se saken så: i fullsysselsättningens postindustriella samhälle finns det en tendens i riktning mot ett friare, mera "odisciplinerat" uppträdan-

de, särskilt från vissa grupperns sida.

Samhället står nu inför ett val: ska vi bemöta denna tendens genom bindningsanordningar som "återställer ordningen" eller ska vi möta den genom att organisera både samhällsliv och företag på ett sådant sätt att variationsfrihet och flexibilitet blir naturliga element i produktionsordningen? Vi bör t o m undersöka om inte variabiliteten och rörelsefriheten åtminstone delvis kan förvandlas till positiva i stället för negativa faktorer även i ekonomisk och inte bara i social mening. (Det har förväntat mig att en del blir så arga när man förespråkar det frihetsbetonade alternativet.)

Jag talar nu inte bara om frihet och flexibilitet i fråga om anordningen av arbetstid, studietid och ledighetstid över hela livet, utan även den flexibilitet som gäller inom året, månaden, veckan och dagen. Det finns lyckligtvis utvecklingstendenser i riktning mot flexibilitet på alla dessa områden.

I stigande omfattning ställer människorna krav på att få vara med och bestämna över sina egna förhållanden. (Egentligen är det egendomligt att den industriella demokratin som begrepp oftast omfattat allt utom någon tanke på medbestämmanderätt över arbetstidens längd och förläggning i företaget.) Vidare stiger den andel av den arbetande befolkningen som har ett speciellt behov av avvikande arbetstider. Det gäller särskilt de förut hemarbetande kvinnorna, som kommer utströmmande på arbetsmarknaden i ökande omfattning, tack vare den högre utbildningsnivån, det minskade antalet barn och ändrade värderingar över huvud taget. I stigande omfattning känner dessa kvinnor ett behov av att — om inte permanent på full tid — antingen under vissa år, vissa månader, vissa dagar i veckan eller vissa timmar på dagen få syssla med något annat än hem- och hushållsarbete. (Vi ska naturligtvis hoppas på en omvänd utvecklingsprocess på männens sida, så att man när tiden och ekonomin är mogen kan komma fram till den gemensamma sextimmardagen. Men t v kan man ju med Camilla Odhnoff försöka med speciella ledighetsanordningar för de minsta barnens föräldrar.)

Vidare har ett stigande antal ungdomar börjat upptäcka att det kanske inte är så där helt förståndigt att sammanhängande studera till 25-årsåldern. Det är bättre att avbryta studierna för att arbeta i stället, varpå man återgår till studierna längre fram, vetande lite bättre

re vad man skall studera till, och hur. Det är en tendens som börjat synas, inte minst i statistiken över antalet inskrivna studenter vid universiteten. Mer än 50 procent av de studerande där är nu över 25 år. Samtidigt gäller det för arbetsgivarna att vara litet mer flexibla och utnyttja den yngre arbetskraften som temporärt står till förfogande för relativt okvalificerade jobb.

De äldre har börjat upptäcka att det inte är vidare praktiskt att arbeta fullt ända fram till pensionsdagen. Det vore kanske bättre med en avtrappning som å andra sidan gör det möjligt att fortsätta längre än till den "normala" pensionsåldern. På det sättet uppstår krav på deltidarbete med deltidspension, eller möjlighet till platsbyte i riktning mot lindrigare belastning på andra sätt.

Kravet på vuxenutbildningsmöjligheter växer sig allt starkare. Vi har fått en lag om rätt till ledighet för studier, och en lag om bättre finansiering av vuxenstudier är på väg. En del andra länder är faktiskt redan mera avancerade än Sverige på det området. Det är bara en tidsfråga när denna våg av krav på möjligheter till variation — att kunna vandra fram och tillbaka mellan studier och arbete — måste tillgodoses i stigande omfattning.

Med i bilden finns också en annan socialpsykologisk faktor. Många av de lagar som har reglerat arbetstid, pension och semestrar härstammar från tider då man ansåg att det var nödvändigt med strikta regler. Det var nästan strejkbryteri att arbeta övertid efter införandet av åttatimmarsdagen. Det var nästan asocialt att ta ett jobb om man kunde få pension. Det är fortfarande förbjudet att arbeta under semestern. En gång i världen var dessa disciplinerande regler nödvändiga av skäl som jag antydde förut. Å andra sidan har man varken förr eller nu kunnat lita alltför mycket till denna disciplin när lagen och det omedelbart kända behovet skiljer sig för mycket, särskilt när det rent matematiska utrymme för avvikelser blir större än förut. I flera länder har man gjort den erfarenheten att det har kommit en oemotståndlig våg av brott mot lagar eller avtal om arbetstidsförkortning när dessa har gått för långt. I England och Frankrike kan ett företag knappast få någon att ta ett jobb om man inte utlovar permanent övertid.

De som en gång genomförde de strikta lagarna och moraliska reglerna har nu i stort sett försvunnit från arenan, del-

vis även de som på ett tidigt stadium införlivade dem med sitt vanetänkande. De som nu börjar ta över är de som har vuxit upp i ett mera odisciplinerat samhälle. Bengt Tengroth i Götaverken sade häromdagen att den ungdom som nu kommer ut i industrin inte är så likriktad som man var förr i världen. Den gör väl sina arbetstimmar men vill gärna vara med och bestämma när de ska tas ut — vilka dagar och vilka tider.

Det finns alltså en socialpsykologisk tendens som driver oss mot ökad flexibilitet och ökad rörlighet — ökad vårdslöshet i arbetslivet, kanske några skulle vilja säga. Det vore nog framsynt både från arbetsgivarsidan och fackföreningsidan om man erkände att tidsandan driver i den riktningen. Trots svårigheterna för fackföreningarnas ombudsmän att övervaka att alla paragrafer följs och trots svårigheterna för arbetsgivarna att organisera arbetsflödena, tror jag det vore klokt om man försökte organisera denna variabilitet så att den åtminstone blev något så när uthärdlig. Jag tror till och med att man skulle kunna organisera den på ett sådant sätt att den blev produktiv.

För att börja med dagsflexibiliteten, förhåller det sig så att man i de länder som i det avscendet är litet mer avancerade än Sverige — Tyskland, Schweiz och i viss mån Frankrike — har upp-täckt att det är bara bra att låta folk vara vårdslösa med sin arbetstid. Folk blir mindre stressade av att behöva se mindre på klockan. Om man låter den enskilde själv bestämma varje dag hur dags han vill gå till och från jobbet (i regel dock inom ett par timmars marginal), så inträffar en hel del lustiga fenomen. Arbetstagarna begagnar sig inte särskilt mycket av det, utan kommer på ungefär samma tid dag efter dag — människan är ett vanedjur. Men folk från olika delar av stan kan anpassa sina resor så att de undviker de mest stressande trafiktopparna. Och om en mamma får problem med sitt barn strax innan de ska iväg till daghemmet, så behöver hon inte börja rycka och slita med ungen. Hon vet att det gör ingenting om hon kommer 20 minuter senare den dagen. En från socialpsykologisk och produktionsteknisk synpunkt värdefull avstressning är resultatet av denna ordning. F.n stannar man ofta hemma från jobbet när man märker att man håller på att komma för sent. Man skäms för det och ringer och säger att man är sjuk t.ex. Från både företagets och den an-

ställdes synpunkt vore det bättre om man i stället för att vara hemma fick komma senare än vanligt utan att det spelade någon roll. Det finns som bekant många som ofta har svårt att komma i tid till arbetet på måndagsmorgnarna, därför att de haft det litet för trevligt i helgen. Har sånt hänt många gånger kanske man försvinner definitivt från anställningen för det är så förbaskat föargligt att ideligen komma med genomskinliga bortförklaringar. Det blir en utslagningstendens som leder till personliga katastrofer för individen och ekonomiska förluster för samhället.

Erfarenheterna från föregångsländerna visar alltså att ökad flexibilitet på alla områden där sådan är möjlig också är förmånlig, både för den enskilde och företaget. Det gäller inom industrin likaväl som inom kontorsvärlden. Den svenska fackföreningsrörelsen har hittills varit ganska kallsinnig mot propäerna om flexitid. Man har trots att den inte var möjlig inom industrin. Men i Schweiz, där för närvarande en tredjedel av arbetskraften har flexitid, används den också i stigande omfattning inom själva varuproduktionen, inte bara på kontoren.

Frånvaron inom näringslivet är ju så hög att de små organisatoriska besvär som företagen möter om de tillåter flexitid uppvägs av att frånvaron blir mindre. Det är den erfarenhet man har gjort i de länder där man har varit lite mindre konservativ än i Sverige.¹

Hela det här flexitidsgenombrottet är något ganska lärorikt. Under tidernas lopp har det gjorts många arbetstrivselundersökningar. Jag tror inte många av dessa avslöjade att folk vantrivs därför att de måste komma punktligt på morgnarna. Men när man avskaffade punktligheten och sade att de fick komma när de ville, då trivdes de mycket bättre. Och då tordes de som faktiskt skulle ha behövt flexitid för längsesen, äntligen komma och begära att få den. Likaså blir det åtskilliga, särskilt hushållsarbete kvinnor med barn som först inför

¹ Jag hänvisar här till det publicerade materialet från OECD:s konferens 1972 om Nya mönster för arbetstiden (New Patterns for Working Time, även på franska, gratis) jämte sammanfattningsrapport av de Chalendar (samma titel, OECD 1973), förutom flera franskspråkiga böcker och officiella rapporter av samme författare senast Prendre le temps de vivre (ed Seuil 1974). Jag bygger även på opublicerat material från andra studier m.m.

flexitidsmöjligheten går ut och söker avlönade jobb.

I sin historia om *De lycksaligas ö* berättar Strindberg att när ungdomen blivit så talrik och besvärlig att det var omöjligt att hålla ordning på den, så föreslog någon att man i god tid skulle kastrera alla pojkar för att få dem spaka. Experter fann att det kunde anföras demografiska invändningar mot förslaget. I stället satte man dem i standardiserade skolbankar under sex år, och det hade exakt samma effekt på mentaliteten. Vi tycks alla ha låtit göra oss till eunuckoider i det här avseendet. Vi har blivit så konditionerade av våra år i skolan, då vi alltid måste komma på minuten i tid till morgonbönen, att vi trodde att just det är naturens ordning — ända tills några dårfinckar hittade på någonting annat, ett friare liv som visade sig vara högst möjligt att klara.

Mycket av det övriga jag talat om här tror jag man måste se i ungefär samma ljus — att kunna gå av och till mellan arbete och utbildning, att kunna ta långsemestrar, temporär pension osv. Vane-tänkandet hindrar friheten. Jag ångrar att jag inte var mer energisk när jag år 1944 hade skrivit en artikel i det socialdemokratiska ungdomsförbundets tidning och föreslagit att man skulle införa en rätt till sammanlagt tre månaders semester, som den enskilde skulle få ta ut inom varje sexårsperiod — hellre än att genomföra en lika stor förkortning på två timmar i veckan. Folk skulle enligt förslaget erbjudas särskilda fördelar om de helt eller delvis utnyttjade denna extra semesterrett under tider av arbetslöshet i den enskilda branschen osv. Det var to m en riksdagsman som motionerade om saken, men han såväl som jag blev skamligen nedhånade för sådana idéer i det blå. (En *standardiserad* och allmän arbetstidsförkortning botar som bekant inte arbetslöshet; den kan vara lika hög vid 40 som vid 48 timmar. Men en rörlig ledighet, som tas ut särskilt mycket just när och där det finns arbetslöshet att motverka, är något annat.)

Om vi då hade känt till att något liknande nästan samtidigt infördes i Australien, hade vi kanske inte låtit oss nedslås, utan fortsatt att propagera för saken. Under mina tolv år i OECD har jag nämligen lärt mig att ett av de bästa vapnen mot kritik mot vilda idéer är att påvisa att de har genomförts i andra länder. Sånt kan ha en avsevärd chockeffekt, vilket man från utsiktspunkten OECD kunnat se många exempel på.

I Australien gäller att man har rätt till ca 3 månaders långledighet med full lön efter 10 års arbete. Men nyligen lär den ordningen införts, åtminstone på en del områden, att man kan få hela sex månader om man begagnar dem för utbildning. Och man har också börjat diskutera, om inte den som tar ut ledigheten när det från arbetsmarknadssynpunkt är lämpligt, också skulle få en speciell för-mån.

Därmed är vi inne på en annan sida av den förestående ökningen av variationsfriheten och flexibiliteten. Man skulle kunna med lämpligt fördelaktiga erbjudanden inspirera så många som möjligt att sätta in utnyttjandet av sina arbets- och studierättigheter så att det passade ihop med konjunkturella och andra variationer i behovet av arbetskraft på olika områden. Man skulle exempelvis kunna säga till folk, att om ni tar ut ledighet just nu när det inte är så gott om jobb, så ska samhället gratis ge er lika mycket ledighet med bibehållen lön som motsvarar ert uttag av egna pengar från kontot (för att följa det australiska förslaget och låta tre månaders intjänad rätt bli sex månader i vissa fall).

För att i längden klara balanshållningen på arbetsmarknaden tror jag att vi måste införa stimulanser som gör att arbetstagarna frivilligt varierar sitt arbetskraftsutbud så att det i viss grad passar in med arbetskraftsefterfrågans variationer i tid och rum (samtidigt som man naturligtvis fortsätter att göra alla ansträngningar för att stabilisera och anpassa efterfrågan efter tillgången, alltså skaffa jobb dit där folket finns). Om vi kan få en lämplig andel av de unga och mellanålders att vid lämpliga tidpunkter växla mellan arbete, studier och annan ledighet, så slipper vi plåga de mindre rörliga med hårda omställningskrav, så som ofta sker för närvarande. De minst rörliga och anpassningsbara, de som ofta också är mest utsatta för arbetslöshetsrisker, skulle därigenom slippa flytta på sig eller leta efter jobb förgäves under långa arbetslöshetsperioder.

Inget borde ju heller hindra att man utnyttjade dragningsrätten till att ta ledigt ett par timmar per dag för att bedriva deltidstudier ifall ens egen önskan i det avseendet med hjälp av lämpliga erbjudanden kunde bringas att sammanfalla i tiden med en nedgång i behovet av arbetskraft i ett företag eller en bransch.

Samhället borde kunna ge den enskil-

de bra betalt om han gjorde den tjänsten, eftersom statskassan slapp belastas med delvis mycket dyra kostnader, t ex för anordning av föga rationella beredskapsarbeten — eller pressas att stimulera företagen med dyrbara och inflatoriska vinstmarginaler för att få fram ökad systerställning i privat tjänst.

Ett system med rörlighetsrättigheter, möjligheter till variation i både dagsarbetstid och livsarbetstid, långsemestrar osv, skulle kunna bli särskilt manövrerbart om man byggde ihop alla de erforderliga finansieringssystemen till ett enda system av delvis kommunicerande kärn som jag antydde förut. Därmed skulle variationsmöjligheterna för den enskilde, vilket bör ses som ett väsentligt socialt värde, bli så stora som möjligt. Men naturligtvis kan man också — det vill jag understryka — nöja sig med flexibilitet inom vart och ett av dessa system. Man kan separat bygga upp ett längledighetssystem liknande det i Australien. Man kan lika separat anordna möjligheter för folk att använda sin personliga pensionsrätt mera flexibelt. På samma sätt med vuxenutbildningen. Därför står och faller inte kravet på rörlighet och flexibilitet med den speciella idén om en gemensam inkomstförsäkring och en gemensam dragningsrätt, som är utbytbar mellan de olika ledighetsformerna. Förslaget att överhuvudtaget gå in för flexibilitet, variations- och valfrihet på alla de olika områdena ska ses som huvudsaken; sammanbyggnaden är en extra poäng som säkert kommer med tiden när alla delfriheter, som nu är på väg, har införts. Ett sammanbyggt finansieringssystem skulle helt enkelt bli mer praktiskt, mindre byråkratiskt och ge den enskilde ännu större möjligheter att fritt bestämma över sitt eget liv.

Nu finns det en del skenbart respektabla invändningar, åtminstone mot att gå mycket långt i den riktningen. Man säger t ex att en del då skulle få för små pensioner och bli fientligt stämde mot samhället fördenskull. Nu har vi redan en rätt för den enskilde att sätta ner sin pension med ca 30 procent och i stället få så mycket tidigare pension. Vad jag tänker på är att man skulle få använda den ökade ledighetstid före pensionsåldern, som man kan köpa sig med dessa 30 procent, på ett friare sätt. Men om man är rädd att en del skulle göra "dumheter" och bli missnöjda med samhället efteråt, vad sägs då om följande linje för att klara saken? De personer som

inte tar ut mycket utbildning ovanpå grundskolan får i regel mycket mer än 30 pensionsgrundande år innan de går i pension. Men enligt nuvarande ordning får de inte fördenskull bättre pensioner än sådana som tack vare många år i skolor och universitet bara betalar pensionsavgifter i 30 år. Man kan redan på ett ganska tidigt stadium se vilka som på så sätt kommer att betala pensionsavgifter (via sina arbetsgivare som bekant) under flera extra år utan att få någon nytta av saken eftersom pensionen inte växer efter 30 (f n bara 20) års betalande. Skulle det inte vara rimligt att säga till dessa långbetalare redan på ett ganska tidigt stadium: Ni ska få räkna er tillgodo dessa betalningar som inkomstförsäkringspoäng som ni kan använda till vuxenstudier eller långledigheter efter eget skön! På så sätt skulle uttaget av sådana ledigheter inte sänka pensionen under den nivå som den i varje fall skulle få enligt 20—30-årsregeln. Ett extra rättviseargument för en sådan linje är fö att de personer som har den kortaste betalningstiden i regel även gynnas av att ha en brantare inkomstkurva så att de på grund av regeln om de 15 bästa åren får en högre pension än andra i förhållande till sina inbetalningar.

Alltså, tanken att låta dem som inte redan på ett tidigt stadium belastar samhället med utgifter för studier få kompensation för sina långa avgiftsbetalningar genom att ges rätt till ledighet i avräkning mot de pensionsavgifter som de betalar utöver 30 (eller f n 20) år kan inte avvisas med argumentet att de på så sätt skulle få alltför låga pensioner.

Om man på det här sättet, alltså genom generellt höjda avgifter, ger alla en rätt till ökad ledighet (med eller utan studier) kan man slopa en stor del av den individuella återbetalningsskyldigheten för studiemedel, som vi nu har att dras med. Den skulle bara behöva gälla för relativt långa studier. I övrigt skulle alla ha rätt att vara lediga från arbete för studier eller vad de vill under ett visst antal månader och år (lågt i början men sedan stigande på ett sätt som man inte behöver bedöma i dag) helt enkelt på basis av det faktum att de är med i avgiftssystemet. Det bleve tydligt för alla att en stor del av avgifterna helt enkelt utgör en anordning för omflyttning av inkomst mellan olika delar av vars och ens eget liv och att man därför bör tillerkännas rätt att manövrera med dem på det sätt man själv finner bäst.

Nu frågar en kritiker: varför ska vi begära att den enskilde överhuvudtaget ska bekosta någon del av sådana ledigheter genom debitering på sitt konto. För närvarande betalar ju samhället praktiskt taget hela kostnaden tex vid arbetsmarknadsutbildning eller arbetslöshetsförsäkring. Blir det inte en bakvänd inkomstomfördelning? — Men den invändningen missar poängen — två poänger förresten. För det första skulle varken arbetsmarknadsutbildning eller arbetslöshetsförsäkring avskaffas. Den som ville underkasta sig de villkor och prövningar som deras utnyttjande förutsätter skulle fortfarande kunna göra det. Det är ju valfrihet vi ska gå in för. Därmed följer att erbjudandena måste vara ganska förmånliga för att leda till frivilliga uttag av dragningsrätt. För det andra tror vi väl inte att mån inte nu betalar något själv för de nyss nämnda förmånerna. Vad jag föreslår är ju bara

att de ska generaliseras så att alla får del av dem någon gång under sitt liv, åtminstone i viss omfattning. Det kan väl inte betraktas som ojämnt att den delen kan tas ut av den enskilde när och hur han vill utan att någon byråkrat lägger sig i det (annat än genom generella, kategorivisa eller lokala erbjudanden som den enskilde kan strunta i om han vill och begagna om han vill), erbjudanden som görs till ömsesidigt gagn och utnyttjas om gagnet bedöms som tillräckligt av den enskilde.

Som hos högmässopredikanterna i går — ett ord utanför dagens text: Man grälar just nu om ett par tiondels procent av BNP mer eller mindre till u-hjälp. Men mot förestående rimliga krav kommer det vi gör nu att framstå som futtigt. Toleransen mot de kraven kommer att bli större ju smidigare vi löser våra egna inre problem. Mer av flexitid och flexliv vore ett bidrag i den riktningen.

Debatt

Redigerat referat

Karl-Olof Faxén:

Det är alltid fascinerande att höra en extremt liberal person tala, en person som tillmäter den enskilda individen en närmast hundra procentig förmåga att överblicka sitt liv och själv fatta beslut för egen del.

Professor Rehns utgångspunkt är att staten som förmyndare, eller omvänt, som skyddspatron egentligen kunde avskaffas och att var och en fick disponera sitt liv som han ville.

Det kan kanske tyckas egendomligt att en person som jag som normalt har en liberal ideologi, skall behöva anföras synpunkter gentemot professor Rehn, men liberalismen kan nog ibland drivas litet för långt. På många sätt hyser jag dock stor sympati för hans tankegångar och skulle nog vilja instämma i mycket av det han här har sagt.

Ett gott grepp är att övergå från att räkna årsarbetstid till att räkna livsarbetstid. På det viset får man en samlad diskussion om alla arbetstidsfrågor inklusive frågor om pension, ledighet för studier och hur länge man skall studera när man är ung m m. Man betraktar allt detta som olika former av konsumtion. Arbetet är inte konsumtion men allt annat är det, exempelvis att studera och att tillbringa sitt liv som pensionär efter viss ålder. Den synpunkten att stu-

dier är nödvändiga för att kunna utöva vissa typer av arbeten eller att man måste pensionera människor därför att det är det enda sättet för dem att få en försörjning när de inte längre kan arbeta, den är liksom borta. Här har alltså samhällsutvecklingen, inkomstutvecklingen och standardutvecklingen gått så långt att allt detta är former av konsumtion. I det tror jag ligger en mycket riktig jakttagelse.

Ledighet för studier är en form av arbetstidsförkortning för konsumtionsändamål som får lov att vägas mot andra former av arbetstidsförkortning, exempelvis veckoarbetstidens eller semesterns längd. Också studierna i ungdomsåren liksom universitetsstudierna är för de flesta en form av konsumtion och inte en form av yrkesförbättring. Inom ett tänkt flexibelt system skall man alltså väga tiden för studier i ungdomen mot pensionsåldern. Om man studerar till några och 30 år kan man då inte tänka sig att gå i pension förrän man är några och 70 år. Många tycker naturligtvis att det är en rimlig tanke, men förutsättningen är att man är förmögen att utföra något nyttigt arbete vid 70 års ålder.

Det förs för närvarande en diskussion om pensionsålderssänkning, flexibel pensionsålder och deltidspensionering efter fyllda 60 år. Allt sådant är givetvis former av en arbetstidsförkortning för konsumtionsän-

damål. Det är inte fråga om att försörja personer som inte längre kan försörja sig genom eget arbete. Alla dessa frågor bör alltså bedömas under ett tak, och det är också avsikten med Gösta Rehns konstruktion att möjliggöra en sådan samlad bedömning.

Jag förstod inte helt av Gösta Rehns inledning hur detta problem ska lösas.

På samma sätt kan det bli om man, som Gösta Rehn gjorde, för in sjukförsäkringen i sammanhanget. Jag delar dock hans beskrivning att frånvaro från arbetet på grund av uppgiven sjukdom många gånger utgör en form av arbetstidsförkortning. Vederbörande är alltså inte alls sjuk utan har andra skäl för sin frånvaro från arbetet. Men jag betvivlar att det skulle vara möjligt att också avräkna sjukfrånvaro från den poängsumma man föds med. I ett samhälle med utomordentligt hög levnadsstandard, där alla människor har en god försörjning på den så att säga försäkringsmässiga minimigarantinivån, som väl systemet måste innehålla, och där det inte finns utrymme för någon form av snyftpolitik till förmån för dessa grupper, där kanske systemet skulle fungera.

Med Gösta Rehns system, om det vore verklighet, får man räkna med att en tredjedel av människorna har förbrukat den poängsumma de fritt kan disponera över när de uppnår 55—60 års ålder. Så inträffar sådant som gör att de vill disponera ytterligare poäng. I det läget uppträder säkert politiker och vill tillskapa extrapoäng för dem. Jag tror att man med mycket stor sannolikhet kan säga att de politiska mekanismerna kommer att fungera på det sättet. I vårt nuvarande splittrade system är det inte bara arbetstidsfrågorna som politikerna från tid till annan finner det lämpligt att göra utspel i, utan de kommer att leta reda på så kända nödlidande grupper i ett poängsystem och göra utspel till förmån för dem. Det ger politikerna röster, och därmed kommer hela systemet att sprängas inifrån.

Den alldeles speciella politiska teorin, som egentligen är väldigt konservativ och därför i allra högsta grad borde tilltala en person i min ställning, att det här gäller att skapa ett mekaniskt system som hindrar politikerna från att göra politik, den teorin är på något sätt litet för enkel. Jag tror inte att man lurar politikerna så lätt, utan de kommer att finna möjligheter att göra politik även inom Gösta Rehns system, och den sköna logiken i det kommer att försvinna.

På tal om u-länderna är det en sak som jag personligen vill lägga stor vikt vid, nämligen det extremt nationalistiska draget

i hela detta system. Det är alltså fråga om ett system som byggs upp på nationen som enhet. Det måste försvåra en internationalisering av det ekonomiska livet och en internationalisering av samhällslivet över huvud taget. Jag anser det vara ett viktigt mål att vi undviker att bygga upp denna typ av nationella institutioner, vilka i grund och botten på sikt kommer att ytterligare försvåra en utveckling mot ökad internationalisering.

En som jag tycker väsentlig del av den ökade flexibilitet som både Gösta Rehn och jag har sympatier för är väl just att man så fritt och så lätt som möjligt skall kunna röra sig mellan länderna och att olika rättigheter skall kunna transporteras när man flyttar från ett land till ett annat. Man skall exempelvis kunna låta sina barn studera i ett annat land, om man tycker att skolsystemet där är bättre än vårt. Att så att säga vara inlåst i sitt eget land ter sig för mig mycket motbjudande. Jag ser fram mot ett ökat internationellt folkutbyte och därmed kanske så småningom större politiska möjligheter att bygga upp någon form av internationell gemenskap. Nationella anordningar — vårt nuvarande pensionssystem är ett exempel därpå — förhindrar en sådan internationalisering. Vi har på 70-talet fått en utveckling där man skattepolitiskt vill begränsa pensionärernas internationella rörlighet. Det visar vilka konsekvenser denna typ av nationella poängsystem kan få. Jag anser det vara en väsentlig invändning mot Gösta Rehns system, att det ökar banden mellan individen och det egna landet.

Bertil Lindström:

Av Gösta Rehns anförande fick man klart för sig en del av den problematik som flexibel arbetstid skapar. Han uppehöll sig huvudsakligen vid de finansiella förutsättningarna för att kunna åstadkomma denna flexibilitet. Han talade också om de anpassningsproblem som finns och om de anpassningsmekanismer som kan utlösas med ett flexibelt system. Om många människor efterfrågar arbetstillfällen med större flexibilitet bör det så småningom också bli företagsekonomiskt lönsamt att utbjuda sådana.

Man kan väl säga att vi har levt — och fortfarande i någon mån lever — i ett samhälle där tidsgeografin i hög grad har varit både given och välkänd för de flesta. Det har bli gällt arbetstider och de tider då butiker, bankkontor och postkontor håller öppet. I det längre perspektivet har det gällt den mänskliga karriären. Traditionellt har folk börjat klättra på karriärstegen vid

ungefär 35 års ålder. Har man inte börjat klättra då så har man aldrig gjort det.

Nu vet vi hur den näralliggande tidsgeografin håller på att ändras på olika sätt. Ett uttryck för detta är flexitid. Ett annat uttryck är att affärer börjar hålla öppet på kvällarna, helgöppet osv. Jag tror att detta delvis är anpassningsreaktioner till att båda föräldrarna förvärvsarbetar. För att det skall fungera med barnpassning och annat är det helt enkelt nödvändigt med flexibilitet i alla möjliga avseenden. Det måste tex vara möjligt att handla, göra bank- och postärenden mm på fritiden.

Ett problem är naturligtvis att det blir svårare för oss att orientera oss i den näralliggande tidsgeografin, att hålla reda på när vänner och bekanta är lediga respektive arbetar, när postkontoret håller öppet osv. Jag skulle tro att en anpassningsreaktion till det senare blir att om fem år kommer en avi om en värdeförsändelse även att innehålla uppgifter om när postkontoret i fråga håller öppet.

Jag tror vidare att åldern för att börja klättra på karriärstegen kommer att visa en större spridning än tidigare, både för män och kvinnor. (Tidigare har det ju huvudsakligen gällt män.) Det har antagligen varit företagsekonomiskt rationellt att satsa på män i 35-årsåldern, som visat sig vara beredda och av sina fruar tillåtits försumma kontakten med sina uppväxande barn, jämfört med att satsa på män i 45-årsåldern. Om vi antar att någon som var 35 år 1964 då beslöt sig för att skjuta upp sin karriärklättring tio år för att ägna sig åt sina barn och alltså nu skulle vilja påbörja den, har han antagligen en ganska liten chans att få göra det.

Det finns fortfarande ett stort utbud av 35-åringar med markservice hemma osv, som kommer att konkurrera ut 45-åringen. Däremot tror jag att en 35-åring som i dag vill sätta umgänge med sina barn framför karriärklättringen kommer att ha större chans än dagens 45-åring att om tio år börja klättringen uppåt. Varför tror jag det? Jo, efter den debatt som förs tycker antagligen dagens 35-åringar att det är mycket viktigt med kontakten och umgänget med de uppväxande barnen. Dessutom har dagens 35-åriga män i större utsträckning än för tio år sedan fruar som vägrar att ställa upp med barnpassning och markservice, som ju utgör förutsättningar för denna karriärklättring. Därmed har vi i dag en mindre andel 35-åringar som är villiga att, eller får, satsa sig själva helt och hållet på en karriärklättring. Det gör att en och annan 45-åring redan i dag får komma ifråga som det näst bästa alterna-

tivet sett från företagets synpunkt. Det i sin tur kommer att observeras av yngre personer. De som annars inte hade vågat avstå från denna klättring i karriären till förmån för umgänget med sina barn, kommer att göra detta när de upptäcker att det finns 45-åringar som får chansen. Om denna förstärkningsmekanism fortsätter kommer vi att få en större livsflexibilitet för individen. Det ökar lyckomöjligheterna både för individen själv och hans anhöriga.

Jag tror att man måste försöka analysera de sociala processerna, som kommer att verka på olika sätt. Ibland kanske de förstärker och underlättar en ökning av flexibiliteten. Ibland kanske de verkar åt andra hållet. Det är alltså inte bara en fråga om finansiering, utan det finns många andra hänsynstaganden.

Siv Gustafsson:

Gösta Rehn talade i sitt inledningsanförande om att det föreslagna systemet skulle innebära en ökad jämlikhet mellan människorna i olika avseenden. En av jämlikhetsfrågorna berördes dock mycket litet nämligen jämlikheten mellan män och kvinnor. För att den ökade valfriheten för individerna skall medföra en ökad jämlikhet måste man anta att individer som har motstridiga intressen har lika starka förhandlingspropositioner. Som Gösta Rehn påpekar var det tex när lagen om semester infördes nödvändigt att skydda svaga grupper genom bestämmelsen att man inte fick arbeta under semestern. Om man vill införa valfrihet för individerna att förlägga veckoarbetstiden efter eget skön leder detta till ökad jämlikhet endast under förutsättning att det inte finns en svagare part som blir lidande. En generell förkortning av arbetstiden per dag skulle medföra att kvinnans förhandlingsproposition när det gäller att kräva att mannen skall ta sin del av ansvaret för hem och familj skulle förstärkas. Hemarbetsysslor måste utföras varje dag. Det är naturligtvis lättare att begära att en ledig kvällstimme anslås till detta om arbetstiden per dag förkortas.

Om däremot mannen själv får välja hur arbetstiden skall förläggas under veckan kan den effekten uppstå att mannen själv väljer att arbeta långa arbetsdagar under en fyrdagarsvecka för att sedan använda sin tredagarshelg för tex jakt- och fisketurer och kanske därmed i ännu större utsträckning än för närvarande försummar sitt ansvar för hem och barn.

Gösta Rehns system kan också komma att minska jämlikhetssträvandena mellan

män och kvinnor i andra avseenden. Men det beror i hög grad på vad man låter ingå i försäkringsdelen. Om havandeskapsledighet inte ingår i försäkringen och således är utbytbar mot studier, församras kvinnornas situation jämfört med vad som gäller i dagsläget.

Gösta Rehn:

Jag vill alls inte föreslå att alla riskjämningsmoment skall uppslukas av den allmänna inkomstförsäkringen med dragningsrätter. Jag framhåller för övrigt att man inte kunde tillåta folk att dra så mycket på den ackumulerade försäkringsfonden eller poängsumman att de nästan blev utan pension på gamla dar.¹ Naturligtvis skulle man inte heller avskaffa möjligheten att få invalidpension. Jag talar ju om den del av vårt socialförsäkringsväsen som i realiteten bara är en omflyttning mellan olika delar av en och samma människas liv. Jag talar inte om den del som är riskutjämning, där man alltså tar från dem som har tur och ger åt dem som har otur. Den delen måste vi givetvis ha kvar. Jag inbillar mig inte att man skulle göra det omöjligt för någon att få invalidpension vid 55 års ålder om vederbörande verkligen är invalid då. Men vi skall inte ha ett system som direkt driver folk att försöka lura doktorn för att få förtidspension. Det har vi nämligen haft.

Redan på 1960-talet hade man en form av dragningsrätter på pensionen, men den var felkonstruerad på ett ganska otäckt sätt. (Jag återkommer till 1970 års modifierationer, tyvärr halvhjärtade.) Från fyra år före den ordinarie pensionsåldern kunde man dra på sitt pensionskonto genom att göra sk förtida uttag, med en försäkringsmatematiskt adekvat reduktion med 0,6 procent för varje månad. Nedsättningen kunde alltså bli upp till 28,8 procent (nämligen 0,6 procent gånger 48 månader). Om en i och för sig frisk person kände på sig att han riskerade att bli sjuk och invalidiseras av att fortsätta för länge i ett hårt arbete, kunde han alltså göra ett förtida uttag och kombinera det med ett lindrigare arbete, som han kanske kunde hoppas fortsätta med även ovanför den vanliga pensionsåldern. Men om han nu trots detta blev invalid efter en månad, t ex genom en trafik-

¹ Detta sagt gentemot Faxéns uttalade farhågor att en del skulle ha gjort av med alla sina tillgodohavanden vid 55 år. Jag låter påpekandet stå kvar trots justering i den tryckta versionen, eftersom missförståndet är vanligt och svårutrotligt enligt lång erfarenhet, bl a från diskussioner kring liknande flexförslag till ATP 1958.

olycka eller efterverkningar av det tidigare jobbet, så fick han fortfarande vidkännas 28,8 procent nedsättning under hela sitt återstående liv som straff för sitt tilltag att begagna sin rätt till förtida uttag. Det rimliga hade ju möjligen varit 0,6 procents reduktion, nämligen den försäkringsmatematiska kostnaden för det verkliga självbestämda förtidsuttaget. Invaliditet är ju i regel inte frivillig och bör inte åsamka en någon särbelastning.

Jag har inte funnit någon annan förklaring till den där underligheten än att försäkringsexperten hade övertygat politikerna, som ju annars brukar ha vissa mänskliga känslor, om att en annan ordning kunde leda till "missbruk". Det var uttryck för en förmyndarmentalitet: man ansåg att folk inte borde använda sig av rätten till förtida uttag. Därför gjorde man systemet så där grymt för att folk skulle akta sig för att begagna sig av den dragningsrätt som hade införts i frihetens namn.

Jag förnekar att det skulle vara någon "extrem liberalism" att säga att systemet borde vara lite mer socialt rimligt och visa respekt för den enskildes självbestämmanderätt istället för att straffa honom med sådana risker när han begagnar den.

Nu menar Faxén att de som begagnat sin rätt till tidiga uttag maximalt, skulle komma och kräva att slippa ifrån konsekvensen i form av lägre pension än de annars skulle fått. Men vi har sett hur svårt det är att få rättelse på de *verkliga och oförvillade orättvisor* som råder, olika pensionsgrupper emellan. Erkänn att det nog bleve än svårare att slå politiskt mynt av så illa motiverade krav på skattebetalarna!

År 1970 infördes den ändringen i lagen att den som hade börjat göra förtida uttag kan begära att få återgå till det ordinarie systemet och i fall av invaliditet bara få vidkännas nedsättning för det antal månader han faktiskt frivilligt hade tagit ut förtida pension. Han kan t o m få göra så utan att vara invalid, alltså även ifall han vill arbeta och tjäna nya pensionspoäng. Men han får bara göra så där en gång. Har han gjort det en gång är han alltså tillbaka under det gamla hotet igen, där han systematiskt avskräcks från att utnyttja sin formella självbestämmanderätt genom risken av orimliga konsekvenser i oturliga fall.

Jag bekänner min oförmåga att begripa varför man inte — åtminstone inom ramen för vad som tydligen ansetts vara en försvarlig nedsättning på högst 28,8 % — ska kunna göra förhandsuttag ur sina pensionspoängtillgångar med samma frihet som när man belånar en privat livförsäkring, alltså ta ut pengar i obegränsat antal omgångar,

och även utan att varje gång ta ut fullt belopp varje månad. Varför inte halva belopp (som i metallarbetarnas förslag om deltidspension jämsides med deltidsarbete)? Varför inte tredjedelsbelopp osv? Vi borde nämligen främja alla möjligheter för personer som närmar sig pensionsåldern att genomföra en stegvis anpassning från fullt arbete till definitiv pensionering. Sånt bleve lättare om de kunde komplettera sänkta inkomster eller temporära inkomstbortfall under denna anpassningsprocess med likviditetstillskott ur sitt pensionstillgodhavande utan att någon byråkrat eller läkare behöver inkopplas på saken. Men istället drivs de till att under stigande sönderarbetsrisik plåga sig fram till en "normal" pensionsdag och där göra ett abrupt slut, som för många är en psykologisk katastrof.

Det brukar anföras mot kravet på större frihet på det här området att "folk skulle göra dumheter", att "arbetarna begriper inte sitt eget bästa" och annat i samma förmyndarstil. Därför anses det alltså att samhället genom strikta regler ska skydda dem från oförståndigheter. Men här är det i själva verket samhället som *tvingar* många människor att göra något orationellt, alltså "dumheter". Orimligt.

När det gäller studierättigheterna är det naturligtvis inte heller möjligt att genomföra *fullständig* frihet för den enskilde att göra hur han vill med samhällets pengar. Vi kan inte ge dragningsrätt i förskott för ett obegränsat antal år. Långa studier, exempelvis till läkare, måste till större delen fortsätta att finansieras enligt det nuvarande systemet med studiemedel, alltså individuella krediter. Därför är jag inte särskilt rädd för att det tänkta systemet ska bli värdslost liberalit.

Likasa kan man skydda sig, om man så vill, mot sådana konsekvenser som Siv Gustafsson antydde att man borde undvika, alltså att männen skulle ta sig friheten att undertrycka kvinnoemancipationen. Härömdagen kunde man läsa i tidningarna om ett förslag från Camilla Odhnoffs familjestödsutredning, som gick ut på att nyblivna föräldrar skulle få rätt att under visst antal månader få sin arbetstid nedsatt till sex timmar per dag med lönekomensation på samhällets bekostnad. Om jag förstod notisen rätt, så skulle de få den rätten under förutsättning att de tog ut den båda två. Man kan alltså dirigera i riktning mot jämställdhet mellan män och kvinnor, fortfarande inom ramen för principen att inte utöva byråkratiskt tvång över individen utan komma med förmånliga erbjudanden för den enskilde att anta eller förkasta, i det

här fallet dock i föräldragemenskap — och inte med debiteringar på dragningsrättskontot.

Man kan som sagt inte ha full och obegränsad frihet att i dragningsrättens form utnyttja allt som man betalar in i den allmänna inkomstförsäkringen. Särskilt i ett helt liberalt samhälle har människorna ett tryck på sig "att göra som Svenssons gör", och det är en ofrihet som kan vara lika stor som ett byråkratiskt förmynderskap. Vi ska söka oss till ett mellanting eller tredjet alternativ. Det ska inte finnas så mycket regler som säger precis vad den enskilde ska och inte ska göra, men man ska erbjuda fördelaktiga incitament för att stimulera så många som möjligt att frivilligt fungera på sådana sätt som är önskvärda från gemenskapens synpunkt.

Både av den och andra anledningar skulle det inte falla mig in att föreslå att havandeskapsledighet skulle belasta den enskildes inkomstförsäkringskonto och dragningsrätt. Något så samhällsnyttigt som att sköta barn bör tvärtom ge positiva poängtillskott precis som om man hade förvärvsarbetat under den tiden.²

² I den för publicering redigerade versionen har Siv Gustafsson tillagt några synpunkter som jag ber att få kommentera här, nämligen att flextiden skulle verka negativt mot kvinnorna emedan männen skulle komma att gå in för fyradagarsvecka. — Men att införa en rätt till daglig flexitid med ett par timmars variationsbredd förmiddag och eftermiddag betyder ju inte att man släpper fältet fritt för den stelbenta fyradagarsveckan, som tvärtom minskar eller helt förärvvar utrymmet för daglig flexning. Variationsfrihet med dagsarbetstiden måste snarare försvaga eventuella krav på fyradagarsvecka, som även under "mitt" system skulle behöva avtalsmässiga uppgörelser för sitt genomförande. — Men även i övrigt tror jag inte det är till nytta för kvinnorna att se flextiden som konkurrent till sextimmarsdagen. Den senare är en fråga på ganska lång sikt eftersom den är en stor ekonomisk belastning, medan flexitid kan införas omedelbart på många håll. Den ökade rörelsefrihet på arbetsmarknaden som flexitiden skulle ge många kvinnor (som nu hindras att förvärvsarbeta eller besväräs i sitt arbete av nuvarande stelhet i arbetstiden) skulle förstärka kvinnornas förhandlingsstyrka i samhället och i hemmen. Den skulle också möjliggöra en snabbare allmän sänkning av arbetstiden. De erfarenheter vi har från andra länder av radikala arbetstidssänkningar visar slutligen att dessa inte fungerar enligt linjalritningarna, när det rent faktiskt finns breda marginaler för avvikelse. Jag tror det är klokt från både kvinno- och manssynpunkt ifall vi snarast bestämmer oss för att organisera den fortgående

Bertil Lindström verkade ju närmast hålla med mej så jag har ingen anledning till kommentar. Den goda idén om förskjutning av karriärattityderna till förmån för större jämlikhet mellan könen ska vi fundera på. För jag knycka den till en annan gång?

Låt mej lägga till ett par andra synpunkter. Vi håller ju redan på att bygga upp ett system av möjligheter till återkommande utbildning, vuxenutbildning osv, här i landet som i en del andra länder. Ju mer vi konstruerar erbjudandena om studiestöd på ett sådant sätt att det blir förmånligt för ungdomar att vänta med studier utöver grund- eller gymnasieskolan, desto mer befrämjar vi en utveckling bort från det gamla klassamhällets statusskiktning. Där visste man i förväg vilka som skulle gå till högskola och andra fördelaktiga utbildningsvägar och vilka som skulle få de mindre fina jobben. Istället bör ungdomar nu stimuleras att tillsvidare ta sig lågstatusjobb, åtminstone under en del år, innan de verkligen vet så noga vad de bäst ska kunna studera, och hur. Därvid ska de veta att de inte därigenom fördärvat sina chanser till vidareutbildning utan tvärtom ökar dem. Att åtminstone delvis få kvalifikationsskiktningen att gå mellan äldres och yngres jobb istället för att vara en definitiv klassdifferentering låter kanske idealistiskt och utopiskt. Men jag har under mina 61 år dock sett en del blåögda utopier bli åtminstone delvis förverkligade...

Så en annan sak som rör friheten och självbestämmanderätten. Det har ju kommit på modet att tala om "partiellt självstyrande grupper", lagarbete, gräsrotsdemokrati, lokalsamhällen osv. Men det är ju i sådana församlingar den värsta terrorn finns! Byskvallret. Armbågarna i magen på gubbtjyven som inte längre kan hänga med i laget! Sneda blickar på pensionären och den "försörjda frun" som är oförsynt nog att "ta bort arbete för andra". Man börjar påminna sig sådant igen. Efter den gröna vågens kulminerade illusioner får man allt oftare höra folk säga: Det där låter så bra, men jag vet hur det var hemma i min by; den något avvikande var dömd.

Vi skall alltså inte låta oss luras att tro att man realiserar kraven på ökad personlig frihet och självständighet helt enkelt genom decentraliseringar till mindre produktions- och förvaltningsenheter. Ofta kan sånt vara eftersträvanvärt men just därför behöver vi också alldeles särskilt väl ett

forts fotnot

sänkningen av arbetstiden på ett så flexibelt och frihetsbetonat sätt som möjligt.

system där statsmakten gör det möjligt för den enskilde att ta sig loss från de små gruppernas terror. Detta sagt utan polemik mot de härvarande, bara mot frånvarande.

Vad beträffar internationalismen så är det ju det nuvarande systemet med alla dess paragrafer som gör det så svårt att föra med sig rättigheter över gränserna. Ett dragningsrättssystem skulle förenkla möjligheterna att klara sånt.

Karl-Olof Faxén:

Det är klart att det måste finnas ett försäkringsmässigt element i ett system som det Gösta Rehn pläderar för. Man måste alltså kunna skapa försörjning för personer som har förbrukat alla sina poäng vid 55 års ålder. De kan exempelvis ha blivit invalider. Det innebär att det från början blir fråga om ett blandsystem. Man får inte de fördelar som Gösta Rehn utmålade, utan man lever i samma system som i dag fast formerna är något annorlunda. Vi kommer att få samma typ av politisk debatt om nödlidande eller orättvist behandlade grupper. Jag tycker att Gösta Rehns beskrivning av den 63-åring som hade tagit förtidspension men en månad därefter blev invalid är ett alldeles utmärkt exempel på en situation som kan inträffa i ett kommande system. Jag förstår inte hur man skall kunna undvika den formen av defekter när man går från ett rent system till ett blandsystem med individuell flexibilitet — där folk får bestämma över sitt eget liv — och ett samhälle som i vissa, specifikt angivna situationer tar över det försörjningsansvar som normalt ligger på individen själv.

Det är möjligt att det finns tekniska lösningar med tvåtredjedelsregler och liknande som skulle få det hela att gå ihop. Men alla regler blir då politiska.

Ett enligt min mening riktigt påpekande är att man inte objektivt kan bedöma vilka som är friska eller sjuka. Det är alltså inte möjligt att exakt säga vilka som skall anses vara invalidiserade och alltså berättigade till ett intyg som är av utomordentligt stort ekonomiskt värde. Det måste vara otillfredsställande med ett system som i så hög grad är baserat på intygsskrivande på delvis ofullständiga grunder, vilket vårt nuvarande socialförsäkringssystem är. Det måste istället vara ett system där individen själv får bära åtminstone en del av de ekonomiska konsekvenserna av att han blir sjuk eller invalidiserad. Det kan kanske regleras med något poängberäkningssystem eller liknande. Det finns sammanfattningsvis inga absoluta gränser mellan att vara frisk eller sjuk eller att vara invalidiserad eller

inte. Det gör att vi inte kan fortsätta med det nuvarande socialförsäkringssystemet. Där finns ett värdefullt element i Gösta Rehns system. Man måste alltså förena ett sjuk- eller invaliditetsintyg med någon form av individuell avräkning på ekonomiska rättigheter för att systemet i längden skall kunna fungera. I ett samhälle som vårt, där levnadsstandarden är så hög och alla ändå har en utomordentligt god försörjning, betraktas — jämfört med många andra länder — även de som har en social miniminivå som lyxmänniskor.

Vad beträffar internationalism gjorde jag den invändningen att Gösta Rehn föreslår ett poängsystem. Dessa poäng blir så att säga bundna till något slag av nationell central, där människors rättigheter registreras. Det finns emellertid någonting som heter pengar och sådana är som bekant internationellt gångbara. Man kan också utforma systemet som en form av återlåning ur AP-fonden, som alltså räknas i pengar och som är en internationellt gångbar enhet på ett helt annat sätt än sådana här poäng. Det kanske i långa stycken är en fråga om hur man uppfattar tekniken i olika system.

Trots att ATP-systemet var väl genomarbetat när det genomfördes 1960, för att dess rättigheter skulle vara internationellt transfererbara, så har vi nu börjat lägga märke till att man utnyttjar systemet för att låsa in folk i riket. Sådana lagstiftningsförslag är aktuella. Jag tror att varje system man kan tänka sig innehåller en stark nationalistisk prägel. Jag tänker exempelvis på dessa skolpoäng. Hur länge kommer man att jämställa utbildning i utlandet med utbildning i det egna landet? Hur länge kommer det att dröja innan man inför särregler för dem som skickar sina barn till skolor i utlandet därför att de tycker att de pedagogiska metoderna där är bättre än dem som tillämpas i vårt centralbyråkratiska skolväsende?

Kunde man däremot vara så liberal — jag vet inte om det är Gösta Rehns tanke — att man låter olika företag driva skolverksamhet med olika pedagogiska metoder, då får man se på studiefinansieringssystemet på ett något annat sätt. Man får alltså möjlighet att placera sina studiepoäng i den skola man tycker är bäst.

Gösta Rehn:

Sådana saker som Faxén talar om här kan naturligtvis ingå i systemet, men de kan också utgå ur det. Vi behöver ju inte bestämma allt här i kväll. Den omständigheten att både det ena och det andra systemet

kan användas både nationalistiskt och internationalistiskt kan inte jag rå för. Att man från början lade upp ATP-systemet på ett internationellt sätt visar att man också kan ha ett poängsystem som är internationellt gångbart. Det visar emellertid också att man kan bestämma sig för motsatsen. Såvitt jag förstår måste frestelsen att begränsa folks möjligheter att flytta ur landet för studier eller när de blivit pensionärer vara större om en stor del av systemet är baserat på att man ger gåvor till den enskilde på basis av vissa kriterier, jämfört med ett system som innehåller en poänguppbyggnad efter en gemensam metod. Det måste vara lättare att försvara internationalismen i det senare systemet rent psykologiskt. Man kan emellertid inte uttala sig alldeles bestämt. Jag kan inte finna att det ligger någon skillnad i att räkna pengar eller poäng. Jag talar om poäng därför att vi måste inflationsreglera allt vad vi gör på det här området, såsom redan sker med ATP och studielånen. Det sker enklast genom att räkna i poäng.

En liten poäng — i en annan mening — i de linjer jag har försökt dra upp, alltså att göra en del av socialförsäkringen till en i viss mån avkontrollerad omflyttning mellan olika stadier i den enskildes liv, är att skattefuskarna lurar sig själva. Om man genom skattefusk får en så låg taxerad inkomst att man får en låg pensionspoäng, så kan det hända att man förlorar mer än man tjänar, i varje fall inom vissa inkomstskikt. Det är ett visst försonande drag i den del av inkomstomflyttningen som inte är inkomstutjämnande. Å andra sidan bör den förskottsgivna dragningsrätten, den som måste finnas för finansiering av utbildning, vara inkomstutjämnande. Det måste vara en dragningsrätt av samma storlek för samtliga. Att likvidera den med den allmänna avgiften innebär alltså en inkomstutjämning som skattefuskarna delvis klarar sig ifrån, tyvärr. Men vi gör knappast situationen i det avseendet värre än den ändå är för nuvarande.

Allt detta är sådant som man inte kan göra upp ritningar på långt i förväg. Jag har försökt peka ut en riktninglinje som jag tror att vi redan är inne på och som det vore klokt att vi medvetet arbetade vidare efter. Så mycket är klart att man inte kan låta någon ta ut alla sina poäng så att han inte har något kvar vid 55 års ålder t ex. Å andra sidan begär vi inte ens nu att den som blir invalid ska leva på enbart de poäng han själv har byggt upp.

När Faxén säger att den enskilde bör få skylla sig själv för sin invaliditet, då håller jag inte med honom. Jag menar att vi måste

ha ett system där den enskilde kan ta loss pengar utan att förlora på det — bara debiteras precis vad varje uttag på hans dragningsrättskonto verkligen kostar. Han ska inte genom en återgång till 60-talets system berövas tryggheten att om och när han faktiskt blir invalid kunna få ut en rätt raknad invalidpension. För närvarande nästan drivs man till att försöka "lura doktorn" innan man blivit riktigt arbetsoförmögen av att fortsätta sitt arbete.

Jag tror inte att man kan påstå att det av mig tänkta systemet är extremt liberalt. Det kräver ett starkt samhälle, som hjälper den enskilde att göra sig fri från de närstående gruppernas påtryckningar. Han be-

höver också det samhällets hjälp att bli fri från *tvånget* att uppföra sig väl på arbetsmarknaden — men i stället *inspireras* att göra det genom fördelaktiga erbjudanden. Att man vill ge den enskilde möjlighet att i högre grad än för närvarande få bestämma över sitt eget liv betyder inte heller att man har illusionen att vare sig samhället eller individen kan planera allting i förväg. Vad jag pläderar för är tvärtom ordningar, som ska befria människorna från de systematiska felplaneringar som samhället ofta påtvingar dem, och i stället ge ökade möjligheter att möta de överraskningar som livet har i beredskap åt oss alla.